

O'ZBEK TILIDA KELISHIK KATEGORIYASINING O'RGANILISH MASALASI VA OLIB BORILISHI

Manija Qudratova Shohmansur qizi,
Termiz davlat pedagogika instituti Filologiya fakulteti
o'zbek tili va adabiyoti 3-bosqich talabasi

THE PROBLEM OF STUDYING AND IMPLEMENTING THE ORIGIN CATEGORY IN THE UZBEK LANGUAGE

Manija Gudratova Shohmansur daughter,
Faculty of Philology, Termiz State Pedagogical Institute
3rd level student of Uzbek language and literature

ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ КАТЕГОРИИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Манижа Кудратова, дочь Шохмансура,
Филологический факультет Термезского государственного
педагогического института

Студентка 3 степени узбекского языка и литературы

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilida kelishik kategoriyasining o'rganilish masalasi va olib borilishi yorqin bayon qilindi. Barcha kelishik kategoriyasi va ularning qanday tarzda foydalanilishi haqida fikr yuritildi. Shuningdek, interfaol metodlardan foydalanildi va tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: kelishik, kategoriya, bosh, tushum, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi, tejab-tejalmay.

Abstract: In this article, the study of the category of agreement in the Uzbek language and its implementation were clearly described. Category of agreement in Uzbek language and how they are used have been discussed. Also, interactive methods were used and analyzed.

Keywords: case, category, thrift, pointer, nominative, accusative, possessive, dative, ablative, withdrawal, sparingly.

Аннотация: В этой статье было четко описано изучение категории согласования в узбекском языке и ее реализация. Обсуждались категории согласования в узбекском языке и то, как они используются. Также использовались и анализировались интерактивные методы.

Ключевые слова: падеж, категория, бережливость, указатель, именительный, винительный, притяжательный, дательный, творительный, изъятие, экономно

Kirish/Introduction. Ismlarni boshqa so'z-larga tobelantirib bog'lashga xizmat qiluvchi qo'-shimchalar kelishik shakllari deyiladi. Kelishik esa ot yoki otlashgan so'zning boshqa so'zlar bilan aloqasini ko'rsatuvchi grammatik shakl hisoblanadi. Kelishik shakllari kelishik kategoriyasini tashkil qiladi. Kategoriya atamasi esa tilshunoslikka falsafa fanidan kirib kelgan termin hisoblanadi. U falsafada "obyektiv borliq va bilishdagi mohiyatan ko'proq qonuniy aloqa va munosabatlarni aks ettiruvchi umumiy tushuncha" tarzida ta'riflanadi. Kelishik qo'-

shimchalari doimiy ravishda tobe so'zga qo'shib qo'llaniladi. Masalan, *sizdan katta, darsga bormoq, sumkani olmoq, darsga tayyorlanmoq* kabi. Kelishik qo'shimchalari ko'makchilar bilan sinonim bo'lib qo'llaniladi. Kelishiklar bilan ifodalangan birikmalar aniq, ko'makchilar bilan ifodalangan birikmalar esa mavhum bo'ladi. Yo'nalish ma'nosidagi birikmalarda bu hol sezilarli darajada kuzatiladi. Masalan, uyiga ketdi – uy tomon ketdi. Shuningdek, boshqa ko'makchilar bilan ham bu hol kuzatiladi. Kelishiklar gapda otning yoki otlashgan so'zning fe'lga va

E-mail:

manijaqudratova@gmail.com

Tel: +998 91 510 78 83

[https://orcid.org/0009-](https://orcid.org/0009-0001-4999-4494)

[0001-4999-4494](https://orcid.org/0009-0001-4999-4494)

ba'zan boshqa so'z turkumiga o'z munosabatini ifodalaydigan formasidir.

Kelishik kategoriyasi (qisqa KK) morfologik kategoriya sirasida ustuvor sintaktik tabiati bilan ajralib turadi. U EK bilan birgalikda sintaktik shakllarning so'z birikmasiga xos guruhini tashkil etib, gapga xos kesimlik kategoriyasidan farqlanadi. KKning UGMsi – "sintaktik qurilmada oldingi so'zni keyingi so'zga bog'lash". Bu bilan u EKga qarama-qarshi tursa, fe'ning o'zgalovchi kategoriyasi, bog'lovchilar va ko'makchilarga yaqin turadi. Ammo ulardan farqli jihatga ega. O'zgalovchi kategoriya shakllaridan barcha mustaqil so'zni sintaktik aloqaga kiritish, so'zning lug'aviy ma'nosiga ta'sir etmasligi bilan ajraladi. Holbuki, o'zgalovchi kategoriyasi faqat fe'lga xos va fe'llarning lug'aviy ma'nosiga ta'sir etishi bilan lug'aviy-sintaktik mohiyatga ega. Shuning uchun ular "fe'l kelishiklari" deb ham yuritiladi. Bog'lovchilardan esa tobe aloqa uchun xizmat qilib, so'z birikmalariga xosligi hamda grammatik ko'rsatkich (qo'shimcha) ekanligi bilan farqlanadi.¹ O'zbek tilida olti shaklli kelishik mavjud bo'lib, ular bosh kelishik, qaratqich kelishik, tushum kelishigi, o'rin-payt, jo'nalish va chiqish kelishigidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Hozirgi o'zbek adabiy tili darsligi umumiy o'rta ta'lim "Ona tili", akademik litseylarning ijtimoiy-gumanitar va filologiya yo'nalishi "Hozirgi o'zbek adabiy tili" o'quv dasturlarining bevosita davomi bo'lgan 5A220100 – Filologiya (o'zbek filologiyasi) bakalavri yo'nalishi uchun mo'ljallangan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" namunaviy o'quv dasturi asosida yozilgan. Darslikni yaratishda o'zbek tilini substansial tadqiq qilish natijasida erishilgan yutuqlarga tayanilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tilshunos G'. Zikrillayevning fikriga ko'ra, fe'ning shaxsni ifodalagan shakli ham, subyekti ham uning kesimlik belgisini bildiradi. F.Safarovning fikrlarida ham bunga yana bir bora ishonch hosil qilinadi. Uning fikriga ko'ra, o'zbek tilida qo'shimcha bilan ifodalanadigan ya'ni morfologik ega ham borligini e'tirof etib, o'zbek tilida ifodalanish usuli bo'yicha egani ikki turga ajratgan:

1. Morfologik ega, masalan, izla deganda II-shaxs birlik ma'nosini bildiruvchi ega ya'ni, sen nazarda tutiladi. Yoki o'qituvchimiz deganda I-shaxs ko'plik ma'nosi anglashiladi.

2. Lug'aviy ega esa so'z, so'z birikmasi va iboralar bilan ifodalanishidir. Masalan: Qor yog'di. U ketdi. Qo'ng'iroq chalindi. Dars tugadi. O'qituvchi gapirdi. Biz boramiz. Sen ketasan.

Kelishik kategoriyasi morfologik kategoriya sirasida ustuvor sintaktik tabiati bilan ajralib turadi. U egalik kategoriyasi bilan birgalikda sintaktik shakllarning so'z birikmasiga xos guruhini tashkil etadi va gapga xos kesimlik kategoriyasidan farqlanadi. Kelishik kategoriyasining umumiy grammatik ma'nosi sintaktik qurilmada tobe so'zni hokim so'zga bog'lash vazifasini bajaradi. Kelishik turkumni emas, balki sintaktik vazifalarni belgilovchi shakldir. Demak, bu jihatdan kelishik asl turkumlararo forma hisoblanadi. Biroq kelishik barcha turkumlarga, barcha bo'laklarga xos emas. Masalan, bu grammatik kategoriya tabiiy ravishda otlarga mansub, leksemaning nutqda namoyon bo'lishi uchun zaruriy shakllardan biri hisoblanadi. Otlardan tashqari, kelishik shakllarini olib ishlatadiganlar: fe'ning harakat nomi shakli, jamlovchi sonning ba'zi ko'rinishlari. Kelishik kategoriyasini qabul qiluvchilar guruhiga otlashgan so'zlarni ham kiritish mumkin. Bular uchun kelishik zaruriy birlamchi forma emas: kelishik shakli bu so'zlarga ma'lum sintaktik vazifa talabi bilan qo'shiladi, xususan, o'zbek tilida kelishiklar qat'iy bitta qo'shimchaga ega. Shu qo'shimchani turli variantlari esa farq qiladigan yoki qarama-qarshi ma'noni anglatish uchun xizmat qiladigan shakllar emas. Masalan, jo'nalish kelishigi qo'shimchasi -ga dan tashqari -ka, -na, -qa, -a formasida bo'lsa ham harakat yo'naltirilgan tomonni ko'rsatish uchun foydalaniladi. Yoki chiqish kelishigi qo'shimchasining hozirgi adabiy tilda ishlatiladigan shakli -dan bo'lsa ham, asosan, harakatning boshlangan o'rnini yoki paytini bildirib keladi. Demak, o'zbek tilida kelishik qo'shimchalarining turli formada kelishi ma'no nozikliklarini keltirib chiqarmaydi. Kelishik qo'shimchalari o'zi qo'shib kelgan so'zdan ayrim olinganda abstrakt grammatik kategoriya hisoblanadi. Uning ma'nosini o'zi qo'shib kelgan so'z ma'nosidan ajratib tasavvur qilish

¹ Sayfullayeva R, Mengliyev B, Boqiyeva G, Qurbonova M, Yunusova Z, Abuzalova M – Hozirgi o'zbek adabiy tili, Toshkent – 2009.

mumkin emas. Masalan, -ning, -ni, -ga, -da, -dan deganimizda ulardan biror ma’no anglash qiyindir. Ammo maktabning, maktabda, maktabdan soʻzlari tarkibida uch xil ma’no hosil boʻlmoqda. Hozirgi oʻzbek tilida bosh kelishikdan tashqari barcha kelishiklarning har biri alohida olinganda bir necha xil fonetik variantlarga ega. Kelishik shakllarining qoʻllanishi va olib borishini oʻrganishda bir qancha interfaol taʼlim metodlaridan foydalanish mumkin. Bular dan “Konseptual jadval”, “Tezkor savol-javob”, “Klaster”, “Chehralar”, “Venn diagrammasi”, “A4 format” “Insert”, “BBB” va shu kabi interfaol taʼlim shakllarini qoʻllash maqsadga muvofiqdir. Bu interfaol taʼlim shakllari “Grafik organayzerlar” deb ham yuritiladi. Kelishik kategoriyasini oʻrganishda “Chehralar”, “4,5,6,7” nomli metodlarning qoʻllanishi yuzasidan mulohaza yuritildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Kategoriya tushunchasiga “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da shunday taʼrif berilgan: “Kategoriya yun. kategoriya – ayblash, taʼna qilish. 1. Moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning eng muhim xususiyatlari va aloqalarini ifodalovchi umumiy tushuncha. 2. Muayyan belgilarning umumiyliги bilan birlashgan narsa, hodisa, shaxslar turi, turkumi, guruhi; daraja. 3. Ilmiy terminologiyada – predmet turlarini yoki ularning umumiy belgilarini bildiruvchi tushuncha.

Mavzu oʻrganish jarayonida olingan bilimlarni turli metodlar orqali mustahkamlash va oʻrganish mumkin. Bu jarayonlarda qoʻllanilgan metodlar yangi bilimlarni beradi, bilimlarni rivojlantiradi va mustahkamlaydi. Xususan, 4,5,6,7 nomli metodda katakchalar chiziladi va oʻtilgan mavzu yuzasidagi atamalar ushbu jadvalga joylashtiriladi. Bu jarayonda oʻtilgan mavzuni mustahkamlash va fikrni jamlab olish xususiyatlari kuzatiladi. Bu metod orqali oʻquvchilarning fikrlash qobiliyati bir nuqtaga jamlanadi va uyga vazifa shu tariqa mustahkamlanadi. Masalan:

Oʻ	r	i	n			
T	u	sh	u	m		
Ch	i	q	i	sh		
J	oʻ	n	a	l	i	sh

Shuningdek, “Chehralar” metodida oʻzlashtirilgan bilimlar, yodimdan koʻtarilgan maʼlumot, qoʻshimcha olishim kerak boʻlgan maʼlumotlar

Oʻzlashtirilgan bilimlar	Yoddan koʻtarilgan maʼlumot	Qoʻshimcha olinishi kerak boʻlgan maʼlumot
Kelishiklar belgisi, belgisiz, qisqargan holda va almashinib qoʻllanilishi, kelishiklarning sinonimligi	Kelishiklar qachondan boshlab muomalada boʻlganligi	Kelishiklarning qoʻllanilish shakllari

aniqlab olinadi. Bunda muayyan mavzular boʻyicha bilim darajani aniqlash va baholay olish imkonini beradi. Unda qoʻllanish jarayoni guruh yoki jamoa boʻlib amalga oshiriladi. Guruh bilan bajarilgan vaqtda mashgʻulotlar yakunida muhokama qilinadi va bajarilgan ishlar tahlil qilib beriladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion, Recommendations). Xulosa qilib aytganda, barcha kelishiklar oʻzining vazifasiga ega va koʻmakchilar oʻrnida qoʻllanila oladi. Shuningdek, aynan bir kelishik oʻrnida boshqa kelishik sinonim sifatida ishlatiladi. Kelishik kategoriyasi va uning oʻrganilish masalasi, xususan, kelishik kategoriyasining olib borilishini tahlil qila olish, fanda buni samarali qoʻllay olish natijasini beradi. Shuningdek, kelishik kategoriyalarining oʻrganilishi, mavzu boʻyicha tushunchalarga ega boʻlish mavjud bilimlarni boyitishga boʻlgan ehtiyojlarni oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. OʻzME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va b. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Oʻquv qoʻllanma. Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2009.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va b. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Darslik. Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2010.
4. Baxtiyor Mengliyev. Hozirgi oʻzbek tili. – Dars-lik, Toshkent: “Tafakkur boʻstoni”, 2018. – 200 b.
5. Hojiyev A. Oʻzbek tilining izohli lugʻati, 1981.
6. Jamolxonov H. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. T., 2005.
7. Gʻulomov A., Asqarova M. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Sintaksis. -T.: 1989.
8. Oʻzbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.
9. Neʼmatov X., Bozorov O. Til va nutq. Oʻqituvchi 1993.
10. Neʼmatov H. va b. Oʻzbek tili struktural sintaksisi. - T.: Universitet, 2000.
11. Mahkamov N, Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. “Fan” nashriyoti. Toshkent – 2013.